

Logika en Zonde

De Theologisering van Ludwig Wittgenstein

door F.A. Muller

I

Aan de exodus uit de kerken in West-Europa lijkt geen einde te komen.

In de hedendaagse Westerse literatuur is een religieuze roman een curiosum. In de kunst, en in de cultuur in het algemeen, is de rol van het geloof teruggebracht tot die van figurant of decorum.

In de academische wereld neemt men de intellectuele manifestatie van het geloof, de Godgeleerdheid, alleen nog serieus als textkritische activiteit — geleerd doen over ‘iets’ waarvoor geen ondubbelzinnige aanwijzingen in de wereld of in ons hoofd zijn aan te treffen, daarvoor is in Akademia nauwelijks plaats. Theologen in een universiteit roepen de bekende associatie op van medicijnmannen in de operatiekamer.

Zendingsijver is een sektarische aanvechting geworden. De Westerse gelovige laat zijn naasten vooral met rust. De verdwaalde bekeerling die men snikkend voor de camera van de Evangelische Omroep aantreft, en de blanke meid die

een hoofddoek om haar hoofd knoopt en in een bungalowtent door de straten schuift, is zonder uitzondering een zeloot of een zielepoot.

Wat men wel eens dreigt te vergeten, is dat de vreedzame situatie rondom religie in Nederland in schrijnend contrast staat met talrijke situaties elders op de Aardkloot. Neem bijvoorbeeld het gehele Midden-Oosten, Indonesië, Algerije, Afghanistan, Rwanda, Irak en Tanzania. Daar is de grond drassig van het bloed dat er vloeit. Het is niemand duidelijk welke rol de religie precies speelt in al dit bloedvergieten. Wel is het duidelijk dat de rol van vredestichter niet in aanmerking komt. Anders dan in het Westen hoeven de religieuze autoriteiten in genoemde landen geen bijzondere inspanningen te verrichten om ervoor te zorgen dat men zijn geloof serieus neemt. De strijdende partijen nemen hun geloof *verschrikkelijk* serieus. Daarentegen heeft de overweldigende meerderheid der gelovigen in de Westerse wereld vuur, zwaard en bom afgezworen (ook de katholieken in Noord-Ierland komen tot inkeer); vermoedelijk niet uit innerlijke overtuiging, maar onder uitwendige

druk van een wetboek dat al te onverdraagzaam gedrag strafbaar stelt, waaronder geweld en discriminatie.

Maar wanneer geloof alle geloofwaardigheid verliest en niemand de religie meer ernstig neemt, dan is het godsgeloof gedoemd op de mestvaalt van de geschiedenis te belanden. De gelovigen die er nog zijn (niet gering in aantal) willen dit koste wat het kost voorkomen.

Het zal weinigen ontgaan zijn dat de Godgeleerdheid een geraffineerde tweeledige strategie volgt om het geloof te behouden: *vereniging*, en zelfs *verzoening* met haar aardsvijand de wetenschap, en *theologisering* van de filosofie. Zulke activiteiten trekken vrijwel uitsluitend de aandacht van gelovigen. Ongelovigen staan er onverschillig tegenover. Men fronst even en gaat over tot de orde van de dag — en denkt: ieder diertje zijn pleziertje. Deze omstandigheid is meteen het bewijs dat geloof en religie geen hart meer in beroering kunnen brengen dat niet reeds in een vroom lichaam zit. Ongelovigen zijn eerder apathisch dan anti-religieus.

Genoemde strategie uit zich bijvoorbeeld in het feit dat het gebied ‘Geloof & Wetenschap’ een volwaardig dorp is in de Akademische wereld. Het locale sufferdje heet *Zygon: Journal for Religion and Science*. Het feit dat voornamelijk gelovigen dit dorp bewonen, onthult dat ook gelovigen, diep in hun hart, haarfijn aanvoelen dat er een pijnlijke strijdigheid is tussen wetenschap en geloof. De magistrale samenwerking van exact denken en nauwkeurig meten, de vruchtbare wisselwerking van theoretiseren en experimenteren, onder aanvoering van de rationele verbeelding, kortom de natuurwetenschap, heeft de afgelopen eeuwen een triomftocht gemaakt zonder weerga. De moderne gelovige zal dit erkennen, hoewel meestal met een zuinig mondje. Uit het hart komt de erkenning niet.

De groei aan kennis en inzicht in de wereld waarin wij zijn geëvolueerd uit papjes groen en stinkend slijm door blikseminslagen in een

toxische omgeving gaat het bevattingsvermogen van de individuele mens ver te boven. Grif zullen ook gelovigen erkennen dat de hoeveelheid aan kennis en inzicht in de wereld is gegroeid, wellicht met de toevoeging ‘ter meerdere glorie van de Schepper van Hemel en Aarde’, of woorden van gelijke strekking. Het zuinige mondje maakt dan in de regel plaats voor iets wat op een glimlach lijkt.

In al deze kennis en al deze inzichten zijn God en de ziel echter onvindbaar. Zelfs dit zullen gelovigen erkennen. Kalm spreken zij over ‘het probleem van de verborgenheid van God’. Met de terugkeer van het zuinige mondje begint echter ook de pijn.

Want als God en de ziel ook tot de werkelijkheid behoren en de natuurwetenschap dieper en dieper in de werkelijkheid doordringt en er meer en meer over te weten komt, waarom treft men God of de ziel dan nergens aan? Zijn het bestaan van God en van de ziel soms overbodige hypothesen?

De gelovige schudt zijn hoofd. Dit zijn geen ‘wetenschappelijke hypothesen’. Overbodig voor de wetenschap, zeker, maar niet voor ...

Ja, voor wat *niet* eigenlijk? Niet overbodig om antwoord te geven op de vraag van Leibniz waarom er niet niets is? Overbodig voor ‘de natuurlijk werkelijkheid’ maar allerminst voor ‘de goddelijke werkelijkheid’, die de ervaring ‘transcendeert’?

En zo zitten we, voordat we er erg in hebben, in het boemeltje dat in het dorp *Geloof & Wetenschap* rondjes om de kerk rijdt.

Wu-wuu! Tsjoeke tsjoeke tsjoeke.

Soms rijdt het boemeltje de kerk in, waar de Godgeleerdheid huist. In dit boemeltje proberen gelovigen de pijn te verzachten door ‘er met elkaar over te praten’.

Praten helpt, leert de psychotherapie ons. Problemen bezweren door er over te praten. Helpt. Op deze manier leren moderne gelovigen leven met de wetenschap.

Hakke-hakke puf-puf.

Wij stappen uit dit boemeltje en verlaten het dorp. Weg met de Godbegeerte en op naar de Wijsgeleerheid.

II

Godgeleerden wijzen er graag op dat ze in hetzelfde schuitje als de wijsgeren zitten: de *afwezigheid* van zintuiglijk dwingende middelen om een pleit te beslechten, zoals bijvoorbeeld het uitvoeren van een experiment of het verrichten van een waarneming, en de *afwezigheid* van het geven van logisch sluitende redeneringen op basis van algemeen gedeelde onderstellingen. Theologiseren is eigenlijk niets anders dan ‘filosoferen over God’, zo concluderen zij verrukt: dezelfde activiteit, ander onderwerp. Zo lijken theologie en filosofie gezamenlijk tegenover de wetenschap en de wiskunde te staan, waar genoemde middelen aanwezig zijn.

Zelden wijzen theologen op het kardinale onderscheid tussen wijsbegeerte en Godgeleerdheid: in de filosofie mag men iedere bewering verdedigen of aanvallen, hoe krankzinnig ook, zonder dat men ophoudt wijsgeer te wezen, terwijl in de theologie een ieder die verdedigt dat God in geen enkel opzicht bestaat, dat God de wereld uitdrukkelijk niet heeft geschapen, dat mensen geen ziel hebben, dat er geen spat leven na de dood is, enz. enz., een vreemde, ongewenste eend in de Godgeleerde bijt zal zijn. Een predikant zal hij niet worden. In de filosofie is in beginsel niets boven kritiek verheven, in de theologie heel veel. Twijfelen en doorgronden staan lijnrecht tegenover geloven en aanschouwen.

Schopenhauer vergeleek de wetenschap met een wolf en religie met een schaap. Geloven en weten, dat gaat niet samen.

Het is niet mijn bedoeling verder te gaan met het debiteren van deze genoegzaam bekende, algemene waarheden. Wel is het mijn bedoeling de ‘theologiseringsstrategie’ waar godgeleerden zich in het bijzonder in de filosofie

van bedienen, bloot te leggen aan de hand van een bijzonder geval. Het is een geval waar je nooit iets over hoort, te weten de theologisering van Ludwig Wittgenstein.

III

Wittgenstein’s beruchte uitspraak “theologie is de grammatika van God” heeft aanleiding gegeven tot een zondvloed aan theologiseringen, zoals daar zijn: *Wittgenstein’s relevance for Theology* (1974) van D’Hert, *Wittgenstein and Religious Belief* (1975) van W.D. Hudson, *Wittgenstein, Grammar and God* (1976) van A. Keightley, *Religion, Truth and Language-Games* (1977) van S. Patrick, *Religion without Explanation* (1976) en *Wittgenstein and Religion* (1993) van D.Z. Philips, *Logic and Sin in the writings of Ludwig Wittgenstein* (1993) van Philip R. Shields, *An Introduction to Wittgenstein’s Philosophy of Religion* (1999) van Brian R. Clack, die een ‘God-is-onzin’-theologie wil ontwerpen, nog radicaler dan de Nietzsche’ske ‘God-is-dood’-theologie, enz. enz. Vanwege de uitdagende titel en toon zal ik eens de voorlaatstgenoemde vertegenwoordiger van het godgeleerde discours over Wittgenstein van dichtbij bekijken.

De onuitgesproken intentie van Philip R. Shields in *Logic and Sinn* is Wittgenstein te theologiseren. Wat het werkwoord ‘theologiseren’ betekent, kan ik niet beter omschrijven als: trachten aannemelijk te maken dat Wittgenstein ‘eigenlijk’ een religieus denker is, een theologebuiten-bewustzijn. Hoe dit aannemelijk maken precies in zijn werk gaat in *Logic and Sinn*, dat zal ik uit de doeken doen. Shields spreekt zijn evidente intentie trouwens nergens uit; hij weet haar op subtiële wijze te verhullen door bepaalde, wel uitgesproken intenties openlijk af te wijzen, en door het bezigen van een schrijfstijl die een Angelsaxische helderheid suggereert maar bij nadere analyse een plastieke schijnvertoning blijkt te zijn.

De verwachtingen die Shields in de Inleiding van *Logic and Sin* wekt, weet hij in de opvolgende hoofdstukken op voortreffelijke wijze in te lossen. In feite staat alles al in de Inleiding. Shields begint de Inleiding (blz. 1) als volgt:

From calling *Tractatus* an “ethical” work, to prefacing *Philosophical Remarks* with the wish, “I would like to say, ‘This book is written to the glory of God’,” Wittgenstein consistently framed his technical writings on logic and philosophy in ethical and religious terms.

Op de volgende bladzijde (blz. 2) probeert Shields ons gerust te stellen dat hij geen “Wittgensteinse theologie” wil ontwikkelen maar dat

his philosophical writings are fundamentally religious as they stand.

Van dat “consequent geformuleerd” en “fundamenteel religieus” viel ik pardoos van mijn stoel. Want de verhouding van taal filosofie, logica, wiskunde, kenleer, esthetiek en filosofie van de psychologie enerzijds, tegenover ethiek en religie anderzijds, is in het totale oeuvre van Wittgenstein 99:1 (grove schatting). Shields vermeldt dit nergens. Dat wil zeggen, voor zover wij kunnen beoordelen op grond van de tamelijk omvangrijke hoeveelheid schriften van en over Wittgenstein, vervult God een marginale rol in de denkwereld van Wittgenstein. Dit is wat Shields nergens vermeldt. Volgens Shields is alles religie. Ook verzaakt Shields te vermelden hoe de boven aangehaalde volzin van Wittgenstein verder gaat (verminkt citaat):

I would like to say, ‘This book is written to the glory of God’, but nowadays this would not be rightly understood.

Een significante toevoeging, die echter voor Doveman’s oren is gebeken. Wittgenstein’s vrees was terecht.

Zelf denk ik dat een opmerking als ‘This book is written to the glory of God’ in de inleiding van een boek — door Wittgenstein expliciet voorzien van een toevoeging die een letterlijke lezing moet uitsluiten —, beter te begrijpen is als de verwoording van een bepaald ‘levensgevoel’ of de uiting van een bepaalde intentie, dan als een religieuze ontboezeming. Deze gedachte is in overeenstemming met zowel Wittgenstein’s eigen verklaring “Ik ben niet religieus” als met zijn visie op de betekenis van religieus taalgebruik.

Deze visie ziet er in een notendop als volgt uit. De zin ‘God bestaat’ is volgens Wittgenstein geen *bewering* zoals ‘Yeti bestaat’; de zin is geen volzin die waar of onwaar is en waarvoor of waartegen men bewijsmateriaal kan verzamelen; de alethische vorm van ‘God bestaat’ is schijn. De zin ‘God bestaat’ is ook niet zo bedoeld: gelovigen proberen niet, onwetend en met een onbevangen houding, erachter te komen of deze bewering waar is. De betekenis van ‘bestaan’ verschilt derhalve ook totaal van hoe we dit begrip normaliter gebruiken. Wittgenstein stelde voor om ‘God bestaat’, en in feite alle religieus taalgebruik, te begrijpen als klanken uitgestoot door mensen die op een bepaalde manier leven — een leven waarin men bidt, naar de kerk gaat, op bepaalde dagen feest viert, monogaam is, vrouwen geen monokini op het strand dragen, Zijn naam niet profaan gebruikt, psalmen zingt, en zo meer. Shields maakt soortgelijke constatering, maar durft de logische consequentie niet onder ogen te zien: religieus taalgebruik bezigen is geen transcendente werkelijkheid beschrijven (onzin volgens Wittgenstein), maar een *signaal afgeven van een bepaalde levensvorm*, vergelijkbaar met het geblaf van een hond bij onraad. Blaffen betekent wel iets, maar niet wat gelovigen denken dat het betekent.

Shields besluit de openingsalinea van de Inleiding met:

... the idea that logical validity must compel for internal reasons alone —

or more generally, a philosophical work must stand on its own — independent of both external circumstances and the author's feelings.

Het gaat mij hier niet om deze banaliteit, maar om hoe Shields de volgende alinea opent die er een verband mee legt:

Wittgenstein had a deep respect for *this way* of thinking and in his earliest surviving notebook he emphasized repeatedly that “logic must take care of its own”.

Met deze befaamde opmerking bedoelt Wittgenstein *niet* dat “logical validity must compel for internal reasons alone” in de zin van: in tegenstelling tot externe omstandigheden en de emoties van de denker, zoals Shields erboven suggereert. Iedereen die een beetje de weg weet in de werken van Wittgenstein, weet dit. Wittgenstein bedoelt met de opmerking dat de logika voor zichzelf moet zorgen, uit de *Notebooks 1914-1916* en uit *Tractatus Logico-Philosophicus*, dat je de betekenis van de logische connectieven en quantoren, en van wat een geldige redenering, een tautologie en een contradictie is, niet kunt definiëren of omschrijven in zinnen die betekenis hebben. Dit komt door de *afbeelding-semantiek* die Wittgenstein inder tijd voorstond en uiteen heeft gezet in *Tractatus*: uitsluitend zinnen die een mogelijke stand van zaken in de wereld beschrijven, die een ‘logisch beeld’ zijn van ‘een mogelijk feit’, hebben betekenis. Omschrijvingen van logische connectieven en quantoren, en van redeneerregels en tautologieën, vallen daar niet onder en zijn derhalve betekenisloos — doch niet onzinnig.

Nooit heeft Wittgenstein de denkbeweging van Tarski willen maken een meta-niveau in te voeren, waarop men per stipulatie zulks wel kan doen. (Een gevolg van de Tarskiaanse beweging is dat men *Tractatus* niet langer als een onzinnige ladder hoeft te beschouwen die men, zodra beklommen, omver moet schoppen — waartoe Wittgenstein zichzelf gedwongen zag.) Wittgenstein verwierp het gebruik

van ‘meta-talen’ categorisch, niet alleen doordat ze betekenisloos zijn volgens de afbeeldingsemantiek, maar ook doordat zij *qua* betekenisbepaling niets oplossen — men geraakt immers in een oneindige regressie van meta-meta-meta-... aangezien het onmogelijk is de logische voegtekens, de quantoren en de notie van een geldige redenering uit te leggen zonder minstens één quantor en één logisch voegwoord bekend te vooronderstellen en één redeneerregel argumentloos te aanvaarden. Zoals gezegd vond Wittgenstein dit onaanvaardbaar. Er zit niets anders op dan dat de logika zichzelf bedruipt.

Shields informeert ons even verder dat het zijn “central purpose” is aan te tonen dat Wittgenstein logica en grammatica behandelde

as though it was analogous to the will of God.

Opgelet: niet ‘alsof’ of ‘analoog’, maar ‘alsof het analoog was’. Dus het *is* niet analoog aan? Het is maar *alsof*? Niets zeggen en veel suggereren, dat is de manier van Shields.

Een leugen dient zich aan wanneer Shields nogmaals de grijsgeciteerde passage van Russell over Wittgenstein aanhaalt (bovenaan blz. 3):

He was not, however, altogether easy to deal with. He used to come to my room at midnight and, for hours, he would walk backwards and forwards like a caged tiger. On arrival, he would announce that when he left my room he would commit suicide. So in spite of getting sleepy, I did not like to turn him out. On one such evening, after an hour or two dead silence, I said to him: “Witgenstein, are you thinking about logic or about your sins?”. “Both,” he said, and then reverted to silence.

Commentaar van Shields:

This story is told as a joke ...

Ik vind in het geheel niet dat Russell dit als een grap vertelt. Integendeel, de rapportage van

Russell is zonder omhaal van woorden en allesbehalve schertsend. Russell houdt zich tevens verre van die efemere bezigheid waar Shields verslaafd aan is: speculeren over wat er zich in het hoofd van een ander afspeelt en deze speculatiekoek zonder enig bewijs opdienen als kennis. Shields vervolgt:

... but I would argue that there is more truth to it than Russell ever realized.

Die arme Russell, die als eerste Wittgenstein's genie onderkende, in het oor van Ludwig's zuster Hermine fluisterde dat hij van haar broer "de volgende grote stap in de filosofie" verwachtte (een voorspelling die uitkwam met de verschijning van *Tractatus*), die de kritiek van Wittgenstein op zijn werk begreep en ten volle onderschreef, die als eerste inzag dat de *Philosophische Untersuchungen* een omwenteling in de filosofie teweeg kon brengen (en heeft gebracht), auteur van *Principia Mathematica*, *Our knowledge of the external world*, *An inquiry into meaning and truth*, *A critical exposition of the philosophy of Leibniz*, *Logic and mysticism*, *An analysis of matter*, *An analysis of mind*, *Satan in the suburbs* en andere trivia, deze man, die realiseerde zich niets.

Ho ho! hoor ik Shields tegenwerpen, ik wil niets afdoen aan de filosofische en logische verdiensten van Russell, maar ik beweer dat Russell het fundamenteel religieuze karakter van de werken van Wittgenstein nooit heeft onderkend. Nee, antwoord ik, omdat de werken van Wittgenstein allesbehalve 'fundamenteel religieus' zijn. Moet ik onderkennen dat er een neushoorn in de kamer staat wanneer er geen is? Wittgenstein nam de moeite om onder de tafels en stoelen te kijken voordat hij tot een oordeel kwam. Op onderzoek uitgaan is Shields wezensvreemd.

De suggestie van Shields is evident: de strijd bare atheïst Russell *kon* de 'fundamenteel religieuze' Wittgenstein niet begrijpen.

Er is meer. Ik sprak van een *leugen* omdat het leugenachtige karakter van Shields' aan-

tijging onloochenbaar is voor wie iets weet van het leven van Wittgenstein en zijn gepassioneerde vriendschap met Russell. De brieven die zij veelvuldig uitwisselden zodra Wittgenstein Cambridge verliet, tonen het beeld van twee toegewijde denkers die elkaars gedachten lezen en niet lezen, elkaar op en onder de huid zitten. Zij schreven en spraken vrijuit over alles wat hen bezig hield — en dat was beduidend meer dan de status van de universele quantor of de semantiek van het Logisch Atomisme. Ze schreven over elkaar's tegengestelde karakters en zagen beiden dat hier een oorzaak lag van het feit dat hun meningsverschillen hoog konden oplopen. Wie leest over hun ontmoeting in Den Haag na de Eerste Wereldoorlog moet wel blind zijn om niet te zien dat hier de soort van vriendschap leeft die men alleen kan meten op de schaal van Richter. Russell begreep meer van Wittgenstein dan Shields zich ooit zal realiseren.

Wanneer Shields werkelijk in Wittgenstein geïnteresseerd was geweest, dan had hij dit allemaal geweten. Gezien de bibliografie van *Logic and Sin*, had hij het kunnen weten. Waarschijnlijk weet hij het ook. Dit maakt het allemaal zo leugenachtig. En het maakt ook duidelijk dat Shields iets geheel anders voorstaat dan inzicht verschaffen in leven en werken van Wittgenstein.

Daarbovenop komt dat Shields opnieuw verminkt citeert. Shields doet het voorkomen alsof Russell de gedachten van Wittgenstein over diens zonden niet ernstig nam en de draak stak met diens zelfmoordneigingen. Shields citeert niet de zin die volgt op de bovenaangehaalde beschrijving van Russell (in Russell's *Autobiography 1914-1944*, blz. 99):

I did not like to suggest that it was time for bed, as it seemed probable both to him and me that on leaving me he would commit suicide.

De domme grappenmaker Bertrand Russell is dood. Goddank hebben we nu Philip R.

Shields.

IV

Shields richt zijn pijlen tevens op de Wittgenstein-biografie *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius* (1990) van Ray Monk. Wittgenstein lijkt daarin raak geportretteerd: als een filosofisch genie met een trots die in overeenstemming is met zijn zelfkennis. Russell (*op. cit.*, blz. 98):

He was perhaps the most perfect example I have ever known of genius as traditionally conceived: passionate, profound, intense and dominating. He had a kind of purity I have never known equalled except by G.E. Moore.

De toewijding, het plichtsbef, de intensiteit en de compromisloosheid van Wittgenstein kan men ‘religieus’ noemen, maar met het Geloof, laat staan met God, heeft het inhoudelijk geen fluit te maken. Het wekt daarom geen verwondering dat Monk God noch Geloof erbij sleept op de manier van Shields. Men kan in Monk’s biografie juist een schitterend voorbeeld zien van iemand die zowel volstrekt compromisloos als gesecculariseerd was, dat wil zeggen, als *tegenvoorbeeld* van de onophoudelijke suggestie van Shields dat zulke karaktereigenschappen religieus van aard zijn. Want precies daarom krijgt Monk van Shields niet het laatste woord over het karakter van Wittgenstein. Sterker nog, Shields ontwaart een missie, die hij als volgt inleidt:

While the genius trope operates on a different level from the religious trope, I will describe in this book they can easily be seen as complementary, or at least as compatible.

Wat staat hier nou eigenlijk?

Het religieuze troep is *aanvullend* of *ten minste verenigbaar met* het *genie-troep*. Tja, kubistisch schilderen is verenigbaar met algebraïsche

topologie bedrijven, quantummechanika doceren is verenigbaar met klassiek toneelspelelen, Barok-muziek uitvoeren is verenigbaar met Oost-Indisch kokerellen, semiotiek is verenigbaar met atletiek, enz. enz.; doordat de leden van de opgesomde paren van menselijke activiteit zozeer verschillen, *kunnen* ze niet eens onverenigbaar zijn, zomin als groen en groot, gek en geil, en gauw en guur onverenigbaar *kunnen* zijn — de semantische regels die hun gebruik reguleren staan dat niet toe. Zeggen dat iets verenigbaar is met iets anders wanneer de fietsen geen rijwielen van hetzelfde metaal zijn die door dezelfde straat rijden, komt heel dicht in de buurt van *niets* zeggen. Zo ook met zeggen dat het genie-troep *verenigbaar is met* het religie-troep. Shields had er geen hoofdstuk aan hoeven wijden want we geloven zulke nietszeggheden zo ook wel.

Uiteindelijk arriveert Shields dan bij zijn missie (blz. 4):

What remains to be done, then, is to give an internal account of how logic and sin are integrated in Wittgenstein’s philosophy.

Na Monk’s biografie gelezen te hebben, wil Shields dat wij hunkeren naar *an internal account* hoe logica en zonde geïntegreerd zijn in de filosofie van Wittgenstein; dan zijn we er, dan is het beeld pas volledig, dat van Monk is onvolledig, de ‘religie-troep’ is weggelaten. Deze hunkering is mij wezensvreemd. Na Monk’s biografie gelezen te hebben, met een gesecculariseerde heilige in de hoofdrol, is het schaars verspreide religieuze taalgebruik van Wittgenstein, en in het bijzonder de manier waarop en de context waarin Wittgenstein zich *soms* van religieuze termen bedient, juist afdoende verklaard; het maakt de missie van Shields ongemotiveerd en misleidend. De biografie van Monk is juist volledig.

De waarheid lijkt mij dat Shields in zijn hart woest is op Monk, die de overbodigheid van het geloof voor het begrijpen van het leven van

Wittgenstein (en van zijn werken, maar dat wisten we al) heeft laten zien in zijn biografie. Maar Shields kan deze woede niet laten blijken zonder zijn ziel bloot te leggen als protestants-gereformeerde vuurvreter. Want dan zou hij iedere kans op academisch aanzien verspelen en zijn leven moeten slijten in de periferie van het sektariërdom. Daarom doet Shields het voorkomen alsof er iets wezenlijks ontbreekt aan Monk's biografie, en Shields, die zich inbeeldt zoveel meer te realiseren dan Russell, zal de zware taak op zich nemen deze lacune te vullen.

Monk vergelijkt de spaarzame opmerkingen van Wittgenstein over het christendom met wat Nietzsche zegt in *De Antichrist* en concludeert (*The Duty of Genius*, blz. 122):

Even from this it can be seen how close Wittgenstein was, despite his faith, to accepting Nietzsche's view.

(Over Wittgenstein's '*faith*' kom ik nog te spreken.) Deze gemeenschappelijke visie van Wittgenstein en Nietzsche bestaat, ten eerste, uit een algehele verwerping van alle christelijke claims over het bestaan van God, de ziel, leven na de dood, enz., als onwaar dan wel onzinnig, en, ten tweede, uit het inzicht dat men het christendom in zuiver psychologische termen kan bespreken zonder wat er waardevol aan is geweld aan te doen: mentale morfine om het lijden des levens draaglijk te maken. Het enige lichtpunt van de religie en Shields sluit zijn luiken.

Op blz. 6 (we zijn nog steeds bezig met de Inleiding) spreekt Shields reeds over de "religious views" van Wittgenstein. Het begon met "alsof een analogie", toen werd het "raamwerk van Wittgenstein's filosofie ethisch/religieus", en nu heeft Wittgenstein reeds religieuze standpunten.

Dit is wat ik bedoel met een theologisering van Wittgenstein. En dit ook:

Throughout his writings he employs a distinction between what can be said and what can only be shown in order to eliminate all idle metaphysical speculation, or

in Kantian terms, he limits knowledge *to make room for faith*.

Een intellectuele salto die bewondering afdwingt. Nadat Wittgenstein's visie op taal en betekenis geïnterpreteerd zal worden als Godsbewijs, is dat bovendien de *bedoeling* van Wittgenstein geweest, "in Kantian terms": onze *beschrijvende* kennis beperken opdat we de vrijgekomen ruimte kunnen toebedelen aan de *zich openbarende* God.

Ten overvloede, met het onbeschrijfbaar dat zich wel kan tonen, hetgeen stamt uit zijn *Tractatus*-periode, bedoelde Wittgenstein alles wat niet is uitgedrukt in zinnen die logische beelden zijn van mogelijke feiten. Nadat Wittgenstein deze *afbeelding-semantiek* had verworpen en zijn befaamde *gebruik-semantiek* had bedacht, vervloog het absoluut onbeschrijfbaar als een wind in de wind. Volgens de gebruiksemantiek krijgt iedere uitdrukking in de taal (beweerzin, zin, vraag, gebod, verbod, verzoek, gezegde, spreekwoord, enz.) betekenis door de manier waarop en de context waarin die uitdrukking wordt gebruikt. De interpretatiecarbaleum waarmee Shields in de opvolgende hoofdstukken zulke standaard-inzichten in de ontwikkeling van Wittgenstein bedekt, toont eens te meer dat Shields slechts in Wittgenstein is geïnteresseerd in zoverre Wittgenstein posthuum gebruikt kan worden als missionaris.

Volgens Wittgenstein is de context-afhankelijkheid van taalgebruik, dus in feite de taal zelf, de oorzaak van de kluwen van betekenisverwarring waarin wij onszelf zonder het te beseffen verstrikken. We zijn als vissen die ziek worden van het zwemmen in water. Shields: is het niet alsof wij, wanneer wij taal gebruiken, aan *een wil* moeten gehoorzamen? De climax van Shields:

... evoking the notion of the will of God.

Het hoge woord is er uit. Het inleidende hoofdstuk van *Logic and Sin* is ook uit en we weten met zekerheid wat voor vlees we in de

kuip hebben. Wittgenstein samengevat door Shields in een *reductio ad falsum*: wij gebruiken taal dus God bestaat, want als Hij niet zou bestaan, dan zijn Wil evenmin, en dan ons taalgebruik ook niet, dat onderworpen is aan Zijn wil via gebruiksregels.

Ter afsluiting werpen we nog enige blikken in volgende hoofdstukken van *Logic and Sinn*.

V

Shields noemt Wittgenstein's beroemde slotacoörd van *Tractatus* "heerlijk dubbelzinnig" omdat "daarover moet men zwijgen" ook als ethisch imperatief opgevat kan worden (blz. 11) — dit maakt *Tractatus* dan weer een "fundamenteel ethisch" werk. Maar ik herinner me dat zelfs een journalist (Max Pam) ooit op de Achterpagina van NRC Handelsblad schreef dat er in dat geval in het Duits *soll* zou hebben gestaan en niet *muss*, wat nu het geval is.

Gaf Wittgenstein ooit te kennen dat hij bij God aan *a fearful judge* dacht, dan staat voor Shields het sein op groen om Wittgenstein boven het doopvont te houden (blz. 33):

... an illuminating resemblance to the transcendent Deity represented in the Reformed tradition.

Twee bladzijden verder mogen we lezen dat de keus van de jonge Wittgenstein voor een scheiding tussen de wereld en onze wil, waar de wereld zich niets van aantrekt,

... reflects a commitment to a basic Augustinian theodicy.

Wittgenstein's opmerking "Theologie als grammatica" betekent dat de theologie over de semantische regels gaat die het gebruik van het woord 'God' reguleren en zodoende de betekenis van 'God' vastleggen in het godgeleerde taalspel. Shields keert zo iets dan doodleuk om (blz. 50):

Grammar as theology, as the study of the will of God.

Semantiek als Godgeleerdheid? Het breken van een grammaticale regel is dan plotsklaps een *zonde*. Maar zondigen is toch alleen van toepassing op het breken van een regel verordoneerd door God? Ja, zo zagen we Shields reeds redeneren, doch grammaticale regels bestuderen is in wezen theologie bedrijven en theologie gaat per definitie over God. Zo is dat.

Ook het verminkte citeren houdt aan. Shields kan niet genoeg krijgen van een opmerking die Maurice Drury ooit optekende uit de mond van Wittgenstein (blz. 91, 92, 109):

I cannot help but seeing every problem from a religious point of view.

Wat Wittgenstein daarvoor zei laat Shields stelselmatig weg:

I am not religious but ...

Met 'religieus standpunt' bedoelde Wittgenstein niet 'christelijk-gereformeerd standpunt', zoals Shields de Doper denkt, maar dat hij ieder probleem *verschrikkelijk* ernstig nam en zich eraan wijdde 'met religieuze ernst'. Misschien wilde Wittgenstein ook de roeping tot de filosofie die hij hoorde met een religieuze roeping vergelijken.

Wat Shields ons niet vertelt, is dat de knieën van Wittgenstein naar eigen zeggen "in staal veranderden" bij de gedachte te moeten knielen voor een Almachtige, de predestinatieleer als "liederlijke nonsens" aanmerkte, het bestaan van een 'transcendente werkelijkheid' ver van zich wierp, enz., Ook haalt Shields nergens de slotzin aan van een brief die Wittgenstein op 21 Juni 1920 aan Paul Engelman schreef:

Of course it all boils down to the fact that I have no faith.

Wittgenstein zegt dat taalgebruik ons verleidt tot het geloven van beweringen die geen

betekenis hebben en tot het willen oplossen van problemen die eigenlijk geen problemen zijn. Commentaar van Shields (blz. 63):

While it is obviously blameworthy to give in to temptation, Wittgenstein seems to buy into the Judeo-Christian notion that it is a badge of honour to suffer the temptation in the first place.

En op blz. 84:

To suppose that meaning must reside in a mental image is a seductive notion, and it can be seen as a semantic equivalent of the temptation with overcame the twelve tribes of Israel while they were waiting for Moses to come down from Mount Sinai.

De verlokkingen van een Lockeaanse betekenisopvatting zijn ‘semantisch equivalent’ aan de beproevingen van de twaalf stammen van Israel die zaten te wachten tot de profetische gebodsggever van de berg Sinai naar beneden kwam?

Geen commentaar.

Een religieuze vergelijking kan treffend zijn, niemand zal dit willen ontkennen. Maar Shields kan niet anders dan werkelijk *alles* wat Wittgenstein zegt vergelijken met passages uit de Bijbel, opmerkingen van Augustinus, beschrijvingen van Luther, redeneringen van Gustafson, duidingen van D.Z. Philips, enz. enz. Dit is een theologiseringsmechanisme: zo masseert Shields de hersens van de lezer in een vorm waarin zij gaan geloven dat men Wittgenstein niet kan begrijpen zonder Godgeleerde exegese. Want zoveel overeenkomsten, dat is toch geen toeval?

Toeval is het geenszins. Philip R. Shields heeft de overeenkomsten uit zijn duim gezogen. De nagel is er af. Zit tegen zijn gehemelte geplakt. Zijn capriolen maken zonneklaar dat het nooit zijn bedoeling is geweest een serieuze bijdrage te leveren aan de Wittgenstein-vorsing; zijn bedoeling was *ab ovo* de ongodist Wittgenstein theologiseren, en tegen de filosofie aan

te schurken ten einde de theologie academisch aanzien te geven. Maar laat ik ophouden met het wiggelen naar motieven, ook al hamert mijn wiggelroede onophoudelijk tegen mijn neus, en mij beperken tot wat er in *Logic and Sinn* staat en dit als volgt samenvatten: een salade van vergezochte vergelijkingen, tendentieuze toespelingen, corrupte citaten, duistere drogredeneringen en moddervette leugens.

Exit Shields.

Ten slotte wil ik een methodologisch beginsel uit de morfologie onder de aandacht brengen: wanneer je één platworm hebt ontleed, dan heb je de soort ontleed.

Exit theologisch discours over Wittgenstein.

